

РЕЦЕНЗІЯ

НОВА ПРАЦЯ ПРО ОСОБЛИВОСТІ ІДЕОЛОГІЗАЦІЇ ЛЕКСЕМ У ТЛУМАЧНИХ СЛОВНИКАХ: тоталітарний і посттоталітарний виміри Ренчка І. Лексикон тоталітаризму / Інна Ренчка ; передм. Л.Т. Масенко. – К. : ТОВ “Видавництво “Кліо”, 2018. – 232 с.

Розвиток мови завжди потребує авторитетних дороговказів. У високорозвинених країнах цю функцію сьогодні виконують словники як цінні джерела інформації і засоби підвищення комунікативної культури носіїв мови. Через відомі історичні причини брак авторитетності став найпекучішою проблемою українського словникарства. Монографія Інни Ренчки спрямована на з'ясування способів повернення авторитетності сучасного тлумачного словника, на розмежування “доброго” й “поганого” в словнику, на демонстрацію вдалих спроб позбутися штучних радянських нашарувань, продиктованих відповідною ідеологією. У ширшому значенні в роботі запропоновано один із множинних шляхів вплинути на формування ментальності через словник (мову) з тим, щоб стимулювати процеси тожсамості, що, як відомо, і є запорукою збереження нації. Ідеї, висловлені ще В. фон Гумбольдтом, потім поглиблені й поширені О. Потебнею, Е. Сепіром, Б. Ворфом, Л. Вайсбергером, Д. Добровольським, а тепер і нашими співвітчизниками Р. Кісем, Л. Масенко, О. Ткаченко та ін. про цілісність лінгвокультурного простору як сфери вияву ментальності й водночас як сфери її формування, стали основоположними в дослідженні І. Ренчки. Тут вдало на основі вивчення тлумачень лексики різних тематичних груп у лексикографічних працях радянської і пострадянської доби показано, що зберігати, ретранслювати й творити лінгвокультурні концепти значною мірою можуть професійні лексикографи, зосередившись на відкиданні оцінних сем тоталітарної доби не через їхню суб'єктивність, а внаслідок їхньої хибності, упередженості. Отже, порушені в монографії проблеми мають безпосередній вихід у соціолінгвістику, етнолінгвістику, етнопсихолінгвістику, лінгвоаксіологію, лінгвокультурологію тощо.

Уперше в українському мовознавстві здійснено комплексне дослідження лінгвістичних прийомів ідеологізації та деідеологізації лексики трьох тематичних груп в українських лексикографічних працях радянської та новітньої доби, виявлено сучасні підходи до словникового трактування лексем та простежено зміни у співвідношенні їхньої конотативної і денотативної семантики, що відбуваються під впливом позамовних чинників.

Досі немає чітко виокремлених лексико-семантичних груп ідеологізованого поля номінативних одиниць у зв'язку з надзвичайною розгалуженістю та строкатістю його референційної сфери – ідеології. Проф. Колумбійського університету Джованні Сарторе, виходячи з різноманітності явищ, що позначаються словом *ідеологія*, назвав його словом-“упаковкою”. Відомо, що об'єктом ідеологізації в словниках були не лише суспільно-політичні слова, а й одиниці різних тематичних груп, зокрема зі сфер філософського, релігійного, етичного, мистецького знання. З цієї причини вмотивованим вважаємо вибір дослідження змістового наповнення і структури словникових статей лексичних одиниць трьох тематичних груп – найменувань політичних партій, рухів та ідеологічних течій, християнської релігійної лексики та назв мистецьких напрямів і течій – у “Словнику української мови” в 11-ти томах (1970–1980 рр.). Результати дослідження стали б ще вагомішими, якби в роботі були залучені периферійні лексеми лексико-семантичного поля ідеології з інших несупільно-політичних сфер, наприклад, економіки (*бізнес, підприємець, ринок, приватизація, приватна власність*), психології (*рефлексія, свідомість*), етнології (*ментальність, нація*), історії (*гетьман, віче*), просторові прикметники *лівий, правий*, кольоропозначення *червоний, зелений, білий* і т. ін. На думку А. Голованевського,

у тлумачних словниках є менш помітною соціально-ідеологічна диференціація порівняно з іншими словниково-довідковими виданнями. Глибока лінгвістична й методологічна ерудиція І. Ренчки дозволила виявити ознаки ідеологізації, деідеологізації лексем на матеріалі саме тлумачних словників.

Заслугує схвалення архітектоніка роботи, певна ієрархія предметності спостережених мовних одиниць: від визначення лінгвістичного статусу, ознак ідеологічно забарвлених мовних одиниць до особливостей їхньої лексикографічної фіксації в радянський період, а відтак і опису змін у тлумаченні цих одиниць в українських лексикографічних працях періоду незалежності.

У монографії успішно розв'язано чимало важливих у пізнавальному плані завдань: досліджено питання взаємозв'язку мови і тоталітарної ідеології на прикладі мовної політики Радянського Союзу, визначено теоретико-методологічні засади дослідження ідеологічно забарвлених мовних одиниць (статус, характерні ознаки, класифікації тощо) на основі ретельного екскурсу в історію досліджуваної проблеми в українській і зарубіжній лінгвістиці. Інна Ренчка, наводячи низку міркувань інших дослідників щодо розглянутих проблем, подає аргументовані, виважені робочі визначення понять, якими оперує у своєму дослідженні. Так, обґрунтованим можна вважати пояснення терміна *тоталітарна мова*, чи *новомова* (когнітивно-мовна система, що виникла внаслідок модифікації природної мови і стала втіленням ідеологічних догм, засобом ідеологічного впливу та формування світосприйняття, відповідного інтересам владної верхівки тоталітарного суспільства). З-поміж різних підходів професійно аргументує обрані в книжці робочі терміни *ідеологема* (концепт, що є носієм оцінки об'єкта) та *лінгвема* (вербальне вираження концепта). Деякі визначення вдало переосмислює, наприклад, *ідеологічний узус*. Усі міркування й узагальнення проілюстровано свіжим, яскравим і цікавим емпіричним матеріалом. Це вдосконалює роботу, надає переконливості висновкам і полегшує процес сприйняття різноманітних теорій.

У другому розділі послідовно, грамотно й вичерпно описано явище ідеологізації в трьох тематичних групах – найменуваннях політичних партій, рухів та ідеологічних течій, християнській релігійній лексиці та назвах мистецьких напрямів і течій. Тут чітко й аргументовано виділено лексикографічні прийоми ідеологізації лексичних одиниць: використання в дефініціях та ілюстраціях ідеологічно значущих прикметників, просторово-часових маркерів, оцінно-експресивних і модальних компонентів, вживання обмежувальних позначок, наведення ілюстрацій з авторитетних у радянському суспільстві джерел, що характеризувалися виразною оцінністю з погляду комуністичної ідеології, тощо. Цікавими є спостереження про подвійну й потрійну ідеологізацію слів – ідеологічне забарвлення дефініцій слів, ілюстрування значень ідеологічно значущими прикладами та ідеологізацію ремарок. Зроблено правильний висновок про зміну лексичного значення відповідних одиниць, зокрема його конотативного компонента. Авторка звертає увагу на слова чи лексико-семантичні варіанти, які з ідеологічних міркувань не ввійшли до тлумачного словника (наприклад, слова з релігійної тематики, що є похідними від лексеми *Бог* – *богоблагодатний*, *боголюбець*, *богомудрість*, *богопізнання*, *богочоловік* тощо). Доречними є зіставлення лексикографічного тлумачення лексем із релігійної сфери в “СУМі” (1970 – 1980), з одного боку, і в “Словарі української мови” за редакцією Б. Грінченка та “Російсько-українському словнику” за редакцією А. Кримського та С. Єфремова, з іншого. У такій спосіб продемонстровано нові старі підходи до трактування релігійної лексики, її повернення до первісних значень, утрачених у часи панування атеїстичної ідеології, до покладів, захованих у писемній мовній практиці минулого.

Новаторським досягненням третього розділу є опис механізмів звільнення семантики слів від оцінних характеристик радянської доби та ступінь їхньої деідеологізації в сучасних тлумачних словниках української мови. Тут з не меншою скрупульозністю виявлено способи деідеологізації (наведення нових формулювань дефініцій, елімінація ідеологічних маркерів,

уникнення політизованих ілюстрацій, деідеологізація смислової структури тощо). Вдалими є залучення для порівняння тлумачень “Оксфордського словника”, що допомогло виявити лексеми як з повністю, так і з частково деідеологізованою семантикою в кожній тематичній групі. Таке порівняння надає авторським висновкам, зокрема щодо наявності в новітніх українських тлумачних словниках рудиментів комуністичної ідеології, науковості, переконливості й об’єктивності. За спостереженням Інни Ренчки, найбільшу кількість прикладів неповної деідеологізації лексичних одиниць, що суперечать сучасним вимогам об’єктивності словникового тлумачення, виявлено в тематичній групі назв мистецьких напрямів і течій – 30%, тоді як у тематичних групах суспільно-політичної та релігійної лексики цей відсоток становить відповідно 10% і 7%. Це свідчить про те, що новомова повільно сходиться зі сцени українського буття і тим самим гальмує повноцінне функціонування української мови. Однак зауважимо, що відхід ідеології радянського типу не означає деідеологізації українського суспільства загалом, тому що життя без світогляду (світогляд є невід’ємним атрибутом ідеології) являє собою патологічне порушення почуття орієнтації. З огляду на сказане, доцільно й органічно було б в роботі описати процес ідеологізації лексем у новітніх українських словниках.

На перспективу хотілося б побажати авторці дослідити ідеологічний компонент у сфері фіксації термінології, коли, скажімо, словникарі продовжують пропонувати деякі старі імперативні й диспозитивні норми (*доменик* і *доменицик*, *жовтяниця* і *жовтуха*, *заручник* і *заложник*, одиниці з першою частиною *лже-* на зразок *лженаука*, *лжемистецтво* тощо).

Рецензована монографія – ґрунтовна наукова робота, яка по-новому, комплексно, найповніше на сьогодні інтерпретує явища ідеологізації та деідеологізації лексики різних тематичних груп в українських лексикографічних працях радянської та новітньої доби з позицій сучасного мовознавства і створює надійний простір для подальших лінгвістичних пошуків. Вірогідність та об’єктивність результатів дослідження забезпечується достатнім обсягом матеріалу, його широтою та репрезентативністю, опрацюванням значної кількості наукової літератури, використанням методів дослідження, що взаємодоповнюють один одного, скрупульозним, логічно послідовним аналізом. Імпонує наскрізне переконання авторки в тому, що в сучасних умовах словник має бути не тільки лексиконом нормалізованої літературної мови, а національної мови в цілому.

Логічність, послідовність і чіткість є невід’ємними атрибутами рецензованої роботи, які простежуються в усьому: і в побудові, структурованості монографії, і в її основному викладі, і в її висновках. Авторці вдалося зберегти вишуканий науковий стиль викладу, не переобтяжуючи роботу термінами. Заслужують схвалення і належні ергономічні характеристики книжки, її видавнича культура.

Теоретичні напрацювання Інни Ренчки, безперечно, збагачують новими ідеями лексикографічну критику. Ними можна скористатися в укладанні нових лексикографічних праць тлумачного типу, стилістичних словників, довідників із лексичної конотації. Комплексний аналіз закономірностей лексикографічного опису номінативних одиниць у різний історичний період і зроблені на цій основі узагальнення є безпосереднім внеском не тільки в українську лексикологію, але й соціолінгвістику, прагмалінгвістику. Відомості про вплив радянської ідеології на тлумачення слів та прийоми ідеологізації лексики можуть бути корисними для зацікавлених дослідженням тоталітарного дискурсу.

Галина Мінчак (м. Київ)